

10. Барандов Г.В. *Столыпинская реакция*. – М., 1938.
11. У лецатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): Зб. док. і мат. – Ч. II. – К., 1996.
12. Анфимов А.М. «Прусский путь» развития капитализма в сельском хозяйстве и его особенности в России // *Вопросы истории*. – 1965. – № 7; Анфимов А.М. *К вопросу о характере аграрного строя европейской России в начале XX в.* // *Исторические записки*. – 1959. – № 65.
13. Василевский Е.Г. *Идейная борьба вокруг Столыпинской аграрной реформы*. – М., 1960.
14. Калакура Я.С. *Українська історіографія: Курс лекцій*. – К., 2004.
15. Маненков Д. *Итоги сельскохозяйственного переселения // Народное хозяйство Восточно-Сибирского края*. – 1936. – № 5; Белявская Л.Б. *Крах переселенческой политики царизма в период столыпинской аграрной реформы на Дальнем Востоке (1906–1914 гг.)*. – Томск, 1959; Штейн М.Г. *Переселенческая политика Столыпина на Дальнем Востоке*. – М., 1947.
16. *Український Радянський Енциклопедичний Словник: у 3 т. / За ред. М. Бажана*. – Т. 1; *Большая советская энциклопедия: в 30 т. / Под ред. А. Прохорова*. – М., 1975. – Т. 1.
17. Каптелер А. *Українсько-російські стосунки у XIX ст.: гіпотези та відкриті питання // Доповіді на II Міжнародному конгресі українців*. – Львів, 1994. – Ч. 1.
18. Марочко В.І. *Аграрні реформи в Україні (друга половина XIX – перша третина XX ст.): соціально-економічний аспект // Матеріали Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії*. – К., 1996. – Ч. 1.
19. Якименко М.А. *Приватизація землі в Україні у роки столыпинської аграрної реформи (1906–1917 рр.) // Матеріали Всеукраїнського симпозиуму з проблем аграрної історії*. – К., 1996. – Ч. 1.

Kravsivtynya Y.V. **Impact of politic and ideology on the study of the Stolypin agrarian reform in Ukraine.** The influence of ideological and political factors on the investigation of the Stolypin's agrarian reform is viewed in this article.

Key words: historiography, ideology, policy, Stolypin's agrarian reform, totalitarianism.

Н.А. Ковальова

ПРОБЛЕМА ОБҐРУНТУВАННЯ ПОЧАТКУ «АГРАРНОЇ (СЕЛЯНСЬКОЇ) РЕВОЛЮЦІЇ» 1902 Р.

У статті проаналізовано основні підходи при визначенні початкової межі «аграрної/селянської революції» в Україні, охарактеризовано особливості селянських виступів 1902 р.

Ключові слова: аграрна революція, селянська революція селянські виступи.

Важливу складовою революційного процесу в Наддніпрянській Україні початку XX ст. є «аграрна/селянська революція» – боротьба селян проти поміщиків та державної влади. Серед дослідників існують різні підходи щодо визначення її хронологічних рамок та змістовного наповнення. Початковий період «аграрної революції» науковці датують 1917 р. [1; 2], а її розвиток нерідко отожднюють з вирішенням аграрного питання. Враховуючи зростаючий дослідницький інтерес до концепції «селянської революції» [3; 4], актуальним завданням сучасності виступає обґрунтування хронологічних рамок революційної боротьби селянства першої чверті XX ст.

Оцінка подій 1902, 1905–1906 та 1917 рр. як «селянської революції» закріпилася у радянській історичній науці з 1920-х рр. Виступи 1902 р. у Харківській та Полтавській губерніях вважали початком селянської революції С. Дубровський та Б. Граве [5, 107]. Однак соціальний вибух на селі 1902 р. виявився «незручним» для радянської історичної науки, яка розвиток російської революції пов'язувала саме з боротьбою

робітничого класу, а селянство у цій боротьбі мало слідувати за пролетаріатом [6, 5]. Починаючи з 1928–1929 рр., до історичної науки поступово входить теза про керівну роль пролетаріату у революційних подіях початку XX ст. [7; 8], а у 1950–60-х рр. – формується навіть «вчення» про союз робітничого класу з селянством [9, 17–19]. Від концепції «аграрної/селянської революції» дослідники змушені були відмовитися на тривалий час.

Своє відродження і подальший розвиток концепція «селянської революції» отримала на початку 1990-х рр. у працях відомого російського історика-аграрника В. Данилова. Вперше ідеї «селянської революції» він висловив у доповіді в Колумбійському університеті у листопаді 1991 р. – «Аграрні реформи та аграрна революція в Росії». У 1992 р. концепцію В. Данилова підтримав британський дослідник історії російського селянства – Т. Шанін [10, 70; 11, 15,20]. У процесі реалізації наукового проекту «Селянська революція в Росії» у 1993–2006 рр. російськими дослідниками було опубліковано п'ять збірників документів з історії селянського руху на території Європейської Росії та України в 1917–1922 рр. [10, 72]. Основну увагу при дослідженні селянської боротьби в Україні, автори цього проекту відводять проблемі махновського руху. Цілісного теоретико-методологічного обґрунтування концепції «селянської революції» щодо українських губерній, зокрема до 1917 р. на тепер не отримала. Приєднуємося до, запропонованої черкаським дослідником І. Фаренієм, дискусії щодо концепції «селянської революції» [3, 162] і проаналізуємо підходи щодо обґрунтування її початкового періоду. Об'єктом пропонованого дослідження є селянство, предметом – селянські виступи 1902 р. Метою дослідження – обґрунтування критеріїв визначення початкового періоду «селянської революції». Досягти цього дозволяє з'ясування характеру та наслідків селянської боротьби 1902 р.

Одним із важливих наслідків подій 1902 р., на думку В. Данилова, був вихід на історичну арену «селянина епохи революції». Селянство саме у цей час перейшло від боротьби за спірні землі до відібрання всієї поміщицької землі [6, 6]. «Селянська революція», викликана стихійним вибухом 1902 р., перетворилася на могутні народні революції 1905–1907 та 1917–1918 рр. [12, 6]. Саме на основі селянської революції у Росії, відзначав В. Данилов, розгорталися всі інші соціальні та політичні революції, включаючи жовтневу 1917 р. [13, 274].

Для кращого усвідомлення сутності подій 1902 р. як початку «селянської революції» в Росії, звернемося до аналізу форм попередніх селянських заворушень. Поодинокі селянські виступи були постійним явищем російської дійсності. Протягом 1900–1901 рр. в Україні, за підрахунками М. Лещенка, відбувся не менше, ніж 291 селянський виступ. Найбільшого розмаху селянський рух набув на Правобережній Україні: тут було 211 виступів (72,5%). Більшість селянських заворушень припадала на весняно-літні місяці [14, 25]. На другому місці, за інтенсивністю руху були губернії Лівобережної України, де відбулося 50 селянських виступів, що становило майже одну шосту частину їх загальної кількості. У Південній Україні (Таврійська, Катеринославська і Херсонська губ.) виступи становили біля 1/10 частини всіх селянських заворушень [14, 26].

Аналізуючи форми селянської боротьби, М. Лещенко насамперед відзначає заворушення, пов'язані з безпосередньою боротьбою селян за землю: повернення відрізків, сінокосів, вигонів, водопоїв (120 виступів або 41%). Друге місце займали підпали поміщицьких

маєтків і майна (близько 60 або більше 1/5 всіх заворушень). До цієї цифри дослідник включив 44 підпали поміщицьких маєтків і майна та 13 господарств заможних селян. Найбільша кількість підпалів припадала на Чернігівську і Волинську губ. До інших форм селянської боротьби належали відмова від сплати різних боргів і платежів, страйковий рух сільськогосподарських робітників і сільської бідноти тощо [14, 32,34].

Погроми поміщицьких маєтків у 1900–1901 рр. мали поодинокий характер: джерела згадують про пошкодження поміщицьких будівель і майна у лютому 1900 р. селянами містечка Дзигівки Ямпільського повіту, розгром маєтку землевласника в Опанасівці Гадяцького повіту на Полтавщині, напади на поміщицькі маєтки у селах Байдаківці та Попельнастому Верхньодніпровського повіту, Катеринославської губ. тощо [14, 34]. Саме погроми поміщицьких маєтків, які були складовою селянських виступів 1902 р., і стали підставою для оцінки дослідниками 1920-х рр. подій 1902 р. як початку «селянської революції». З погляду марксизму, розгром вважався останнім і найбільш дієвим засобом боротьби [5, 107]. Критерієм визначення «селянської революції» для В. Данилова та Т. Шаніна був новий і несподіваний радикалізм селянських настроїв, вимог і форм боротьби. Сила і масштаби селянського руху значно зросли, а форми боротьби набрали крайнього характеру – набули поширення підпали маєтків і захоплення земель [12, 6; 13, 215]. Події 1902 р. як «бунт», «досі небувале явище», супроводжуване наростанням жорстокості і насильства, охарактеризував їх сучасник, прокурор Харківської судової палати, а пізніше – директор Департаменту поліції (1902–1905 рр.) О. Лопухін [6, 108–109].

Приводом до соціального вибуху навесні 1902 р. став неврожай 1901 р. Як з'ясувалося, селяни Костянтиноградського повіту, Полтавської губ., які першими стали грабувати поміщицькі маєтки, страждали від неврожайів і голодувань протягом п'яти років [6, 108–109]. Повсталі селяни забирали у поміщицьких маєтках картоплю, яка була основним продуктом харчування місцевого населення, зерновий хліб, інші продукти харчування та корм для худоби [6, 103–107; 5, 107; 15, 26].

Селянські виступи тривали трохи більше трьох тижнів (з 9 березня до 3 квітня 1902 р.). За цей час їх учасники вчинили 125 нападів на поміщицькі економії та садиби заможних селян, 105 з яких розгромили (в Полтавській губ. – 79, Харківській – 26) [15, 24–25]. Виступи селян одного села були детонатором для початку заворушень в інших місцях, які, своєю чергою поширювалися на інші населені пункти [13, 214]. Одночасно участь у виступах брали жителі кількох сіл: від 150 до 5 тис. осіб [15, 25]. Найбільш інтенсивним селянський рух 1902 р. був у Костянтиноградському та Полтавському повітах, Полтавської губ., а також Валківському і Богодухівському повітах, Харківської губ. [6, 8]. Інформація про кількісний і якісний склад учасників селянських виступів у джерелах досить обмежена. За підрахунками М. Лещенка, у заворушеннях були задіяні жителі 336 сіл (в іншій публікації – 337) 19 волостей. Безпосередню участь у повстанні брали 38 тис. осіб із загальної кількості населення 160 тис. осіб [15, 25; 16, 110].

На думку дослідників 1920-х рр. С. Дубровського і Б. Граве, участь у погромах брали найбільш активні учасники з різних сіл, які збиралися і натовпом переходили з одного поміщицького маєтку до іншого. Біднота мала йти поголовно, дисципліна підтримувалася примусовими заходами [5, 109]. Основними учасниками руху, на їх погляд, були бідняцькі села, де

участь у виступах брала найбільша кількість селян [5, 114]. М. Лещенко до активних учасників селянського руху, крім бідняків, відносить і середняцькі верстви [15, 25–26]. Заможні селяни, за матеріалами урядових джерел і періодичних видань, участі у селянському русі не брали, а інші селяни їх до цього й не змушували [5, 109]. За віковим складом учасників селянських виступів більш революційно налаштованою була селянська молодь [5, 115].

Село у виступах 1902 р. діяло не «всім миром» проти поміщиків. Навіть у найбільш активних селах хоча б кілька осіб або десятки відсотків не брали участі в заворушеннях (вони ж і видавали владі та поліції учасників заворушень) [5, 109,114]. За зведеннями міністерства внутрішніх справ про репараційні комісії, лише одне село (із 64) повністю брало участь у заворушеннях (100% його жителів були визнані бунтівниками). У 15 селах участь у виступах брали більше половини жителів, в інших – від одиниць відсотків (а то й менше) до 50% [5, 113]. Судового переслідування, з 40 тис. учасників селянських виступів 1902 р., зазнали 960 осіб; з них 836 були визнані винними і засуджені до різних видів покарання [6, 107]. Царським указом від 11 травня 1902 р. селян змусили заплатити 800 тис. крб. особливого окладного збору, щоб компенсувати збитки, заподіяні поміщикам під час погромів. Цей збір платити мали не лише безпосередні учасники заворушень, а й всі жителі сіл, охоплених селянським рухом [15, 33].

Аналізуючи особливості селянського руху 1902 р., його відмінності від попередніх етапів селянської боротьби, царські урядовці та радянські дослідники, зокрема М. Лещенко, відзначили його масовість, зростання активності його учасників, появу зв'язку із революційною пропагандою [6, 109–110; 15, 43]. Селянський рух 1902 р. у Полтавській і Харківській губ., розпочавшись на продовольчому підґрунті, дав досвід боротьби близько 38 тис. сільського населення, або 1/4 частині населення сіл, охоплених заворушеннями. Селянські заворушення охопили також Київську і Чернігівську губ. та інші регіони Російської імперії (Курську, Орловську, Саратовську, Пензенську, Рязанську губ.) [13, 216]. При цьому селянський рух залишався стихійним і не висував політичних вимог [17, 358].

Масові селянські виступи 1902 р. виявилися несподіваними як для влади, так і для революціонерів. Директор Департаменту поліції О. Лопухін у доповідній записці, на ім'я Миколи II, від 8 грудня 1904 р. назвав основні причини селянських виступів 1902 р. у Полтавській та Харківській губ.: обезземелення, зубожіння селянства, станове обмеження його прав, свавілля і бездіяльність влади [6, 109,111]. Він відзначив, що земські начальники роками не відвідували підопічні їм села, а місцева влада займалася канцелярськими відписками й не інформувала про голод і тяжке становище селян. Після придушення селянських виступів, влада обмежилася напівзаходами: було усунено з посади полтавського губернатора та земського начальника [6, 109]. Державна політика у селянському питанні теж мала половинчастий характер: 1903 р. обіцяно полегшити селянам вихід із общини та ліквідовано кругову поруку, 1904 р. відмінено тілесні покарання селян, право на яке залишилося лише за жандармерією [13, 216].

Вибух селянського руху 1902 р. змусив партію соціалістів-революціонерів переглянути погляди щодо революційних можливостей селянства (відмовитися від народовольської невіри у селянство) і приступити до розробки аграрної програми, яка в подальшому от-

римала назву соціалізації землі [18, 56; 19, 30; 20, 182–183]. Однак РСДРП недооцінила селянські повстання 1902 р., вважаючи селянський рух слабким. В. Ленін 1907 р. у праці «Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905–1907 років» селянські повстання на Півдні Росії навесні 1902 р. називав «окремим вибухом». Цим він і пояснював стриманість, ухваленої 1903 р., першої аграрної програми РСДРП [21, 217], яка обіцяла селянам лише повернення «відрізків».

Невирішеність селянських проблем як на місцевому, так і на державному рівнях, посилення репресій поліцією спричиняло невдоволення всіх верств селянства, навіть тих, хто підтримував владу [6, 111]. На думку О. Лопухіна, досвід 1902 р. свідчив, що в умовах зростаючої революційної пропаганди, зовнішній поштовх зумовить селянські заворушення таких масштабів, що без кривавої розправи держава з ними не справиться [6, 109]. Однак гострі проблеми селянського життя, які постали під час селянських заворушень 1902 р., держава не вирішила й через три роки. За інформацією О. Лопухіна, у багатьох повітах Саратовської, Тамбовської, Пензенської, Херсонської та Київської губ. тривали підпали селянами поміщицьких маєтків, які мали систематичний характер. В одній з волостей Київської губ. протягом півтора років відбулося 78 підпалив маєтків. У Херсонській губ. влітку 1904 р. трапилися три масові напади з підпалами на поміщицькі економії, за участі кількох сотень селян. Напружений характер мали відносини між селянами та землевласниками у Катеринославській та Херсонській губ. [6, 110].

Прогноз щодо наростання селянського руху, зроблений О. Лопухіним у грудні 1904 р. (і Микола II ознайомився з його доповіддю) [6, 111], став пророчим для Російської імперії. В революції, яка через місяць розпочалася у Росії, одне з центральних місць посило аграрно-селянське питання. Протягом 1905 р. селянський рух охопив значну територію імперії й широкі верстви селянства, а погроми поміщицьких маєтків («герценштейнівські іллюмінації») склали загрозу існуванню дворянству та великому землеволодінню. Таким чином, селянські виступи 1902 р. правомірно вважати початком «аграрної/селянської революції» у Російській імперії, оскільки вони, хоч і на обмеженій території, охопили значну частину селянства, а використання радикальних методів боротьби започаткувало силове протистояння між селянством і землевласниками, а також державою.

1. Хміль І.В. Аграрна революція в Україні: березень 1917 – квітень 1918 рр. – К., 2000.
2. Лозовий В.С. Аграрна революція в Наддніпрянській Україні: ставлення селянства до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.). – Кам'янець-Подільський, 2008.
3. Фареній І.А. Про правомірність концепції «Великої селянської революції» В.П. Данилова // Український селянин. – 2014. – Вип. 14.
4. Корновенко С.В. Українська революція 1917–1921 рр.: селянський фактор // Український селянин. – 2014. – Вип. 14.
5. Дубровський С., Граве Б. Крестьянское движение накануне революции 1905 г. // На аграрном фронте. – 1925. – № 11–12.
6. Крестьянское движение в России в 1901–1904 гг.: Сб. док. – М., 1998.
7. Горин П. Историческое обоснование Октябрьской революции в работах М.Н. Покровского // Пролетарская революция. – 1928. – № 10.
8. Кардашев Д. Проблема перерастания буржуазно-демократической революции в социалистическую в све-

те ленинской теории «американского» и «прусского» пути развития России // Пролетарская революция. 1929. – № 2–3.

9. Ленинское учение о союзе рабочего класса с крестьянством. – М., 1969.
10. Кондрашин В.В. «Крестьянская революция в России. 1902–1922 гг.»: научный проект и научная концепция (предварительные заметки) // Український селянин. – 2008. – Вип. 11.
11. Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905–1907 гг. – 1917 – 1922 гг. – М., 1997.
12. Крестьянское движение в Поволжье. 1919–1922 гг.: Док. и мат. / Под ред. В. Данилова, Т. Шанина. – М., 2002.
13. Данилов В.П. История крестьянства России в XX веке. Избранные труды. – М., 2011. – Ч. 2.
14. Леценко М.Н. Класова боротьба в українському селі в 1900 – 1901 рр. // Укр. іст. журн. (далі – УІЖ). – 1968. – № 11.
15. Леценко М.Н. Могутній виступ селянства (До 70-річчя полтавсько-харківського повстання). – К., 1972.
16. Леценко М. Масові селянські заворушення 1902 р. в Полтавській і Харківській губерніях // УІЖ. – 1971. – № 11.
17. История Коммунистической партии Советского Союза. – М., 1964. – Т. 1.
18. Гришин А.Д. Селянський рух на півдні України напередодні першої російської революції // УІЖ. – 1974. – № 12.
19. Непролетарские партии России: Урок истории / Под ред. И. Минца. – М., 1984.
20. Сусоров С.В. ПСР і українське селянство на початку ХХ ст.: до проблеми взаємсприйняття // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Д., 2008. – Вип. 6.
21. Ленін В.І. Аграрна програма соціал-демократії в першій російській революції 1905–1907 років // Повне зібрання творів. – К., 1971. – Т. 16.

Kovalyova N.A. Problem of «Agrarian/ Peasant Revolution» Beginning in the 1902th. In the article are analysed the main approaches to determining the beginning bound of the «agrarian/peasant revolution» in Ukraine, are characterized the peculiarities of peasant actions in the 1902th.

Key words: agrarian revolution, peasant revolution, peasant actions.

О. О. Приказюк

НИКИФОР ГРИГОР'ЄВ І ГРИГОР'ЄВСЬКИЙ ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ: НАРАТИВНІ ДЖЕРЕЛА

Досліджується потенціал комплексу наративних джерел (публіцистика, інфор маційні та аналітичні матеріали періодики, мемуари, щоденники й епістолярії) для вивчення особи Н. Григор'єва й, очолюваного ним, повстанського руху.

Ключові слова: Н.Григор'єв, григор'євщина, наративні джерела.

Никифор Олександрович Григор'єв – відомий військовий діяч доби Української революції 1917–1920 рр. Очолований ним, селянський повстанський рух зіграв надзвичайно важливу роль у військово-політичних подіях на Півдні України наприкінці 1918 – в першій половині 1919 рр. Останніми роками в історичній літературі спостерігається поживлення у дослідженні постаті Н. Григор'єва та григор'євського повстанського руху. Найбільш повно й об'єктивно ця проблематика висвітлюється у роботах українського вченого В. Горакка [1]. Декілька праць присвятила отаману й російська дослідниця А. Мішина [2–4]. Історіографія повстанського руху, під проводом Н. Григор'єва, проаналізована у ґрунтовній статті В. Горакка, що вийшла 2013 р. в «Українському історичному журналі» [5]. Втім, в історіографії немає жодної роботи, де досліджувався б джерелознавчий аспект цієї проблематики. Метою нашої статті є аналіз потенціалу комплексу наративних джерел для вивчення постаті Н. Григор'єва та григор'євщини. Цей комплекс представлений публіцистикою, інформаційними, аналітичними матеріалами